

Գ. Գ. ՍԵՎԱԿ

2. ԱՃԱՌՅԱՆԸ՝ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԵՐԱԽՏԱՎՈՐ

Հրաշյա Աճառյանի բազմակողմանի և անգնահատելի դիտական գործունեությունը կարիք չունի ոչ գունազարդման և ոչ էլ գերազնահատման: Նա մեր դարաշրջանի խոշորագույն հայագետ լեզվաբանն է և հայկաբանության մի շարք ճյուղերի հիմնադիրն ու չգերազանցված դեմքը: Հիշենք, օրինակ, հայոց լեզվի պատմությունը, հայ բարբառագիտությունը, հայ բառարանագրությունը և այլն: Նրա հայ բարբառագիտության ֆրանսերեն և հայերեն հատորները, Արմատական բառարանի 7 հատորները, Անձնանունների բառարանի 5 հատորները, Հայոց լեզվի պատմության երկու հատորները, Գավառական բառարանը այն անմահ կոթողներն են, որ ապահովեցին նրա, որպես խոշորագույն գիտնականի և դրա հետ մեկտեղ՝ խորհրդային հայագիտության համաշխարհային ճանաչումը: Աճառյանի բազմահատոր աշխատություններից երկուսը բացարձակապես հզակի երևույթ են համաշխարհային լեզվաբանության մեջ: Ես նկատի ունեմ հայոց լեզվի լիակատար քերականությունը աշխարհի 562 լեզուների զուգադրական համեմատությամբ, որի 7 հատորը արդեն լույս է ընծայված, և յոթ հատորանոց արմատական բառարանը, որոնց համարժեք գործ չի կարող անվանել աշխարհի ամենազարգացած և ոչ մի ժողովուրդ: Այնքան մեծ է Աճառյանի աշխատություններից յուրաքանչյուրի և նրանց ամբողջության գիտական արժեքը, որ այդքանն էլ բավարար հիմք կարելի է համարել Աճառյանի անձնական գործունեությունը մի ամբողջ ինստիտուտի գործունեություն համարելու: Եվ երևի հենց այդ է պատճառը, որ Աճառյանի գիտական փնտսողությունները և նրա գործունեության գիտական վերլուծումները սովորաբար սահմանափակվում են վերը թվարկված հատորների վերլուծմամբ և

գնահատմամբ: Այս բոլորը, սակայն, շատ հեռու են Աճառյան-գիտնականի ստեղծագործական դեմքը ամբողջությամբ ներկայացնելուց: Աճառյանի գիտական գործունեության շատ կողմեր ավանդաբար մոռացության են մատնված և ոչ միայն չեն վերլուծվում ու գնահատվում, այլև չեն հիշատակվում: Նշենք Աճառյանի բազմաբեղուն գիտական գործունեության մոռացված մի քանի բնագավառ.

1. Գրականագիտության բնագավառ. հրապարակի վրա են հայ գրականության պատմության լույս տեսած երեք պրակները և ձեռագիր մյուս պրակներն ու առանձին հոդվածները.

2. Բանասիրական-տեքստաբանական բնագավառ, որի մեջ մտնում են ձեռագիր հուշարձանների տեքստաբանական-խմբագրական աշխատանքները և բանասիրական ճշտումները.

3. Կովկասագիտության և հայ-վրացական քանասիրության բնագավառ, որի մեջ մտնում են լազերենի առաջին գիտական քերականությունը, ֆրանսերեն լեզվով, «Ձայնաբանություն վրացերեն հայերենից փոխառյալ բառերի» գողտրիկ մենագրությունը և Արմատական բառարանում ներկայացված բազմահարյուր վրացերեն բառերի ստուգաբանությունները և այլն: Էլ չեմ խոսում այն մասին, որ զանազան պարբերականներում հայերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, ռուսերեն լեզուներով լույս տեսած նրա հարյուրավոր հոդվածներն էլ սպասում են իրենց ուսումնասիրողներին և կարոտ են վերահրատարակության:

Իմ ուսումնասիրության նպատակն է վեր հանել և գնահատել 4. Աճառյանի գերն ու գործունեությունը հայ-վրացական բանասիրության բնագավառում, բայց հենց սկզբից անհրաժեշտ եմ համարում մի կարևոր պարզաբանում անել այն հատուկ գծավորությունների մասին, որոնք ուղեկցել են Աճառյանի գործունեությանը այս բնագավառում: Աճառյանը, ինչպես հայտնի է տիրապետում էր Արևելքի և Արևմուտքի բազմաթիվ լեզուների, այդ թվում մայրենի լեզվի հետ և նրան համարյա հավասար շափով՝ թուրքերենին, պարսկերենին, արաբերենին, անգլերենին, ֆրանսերենին, որպես լեզվաբան գիտեր հունարեն, լատիներեն, հին հնդկերեն լեզուները և կարողանում էր կարդալ իր իմացած լեզուներին ցեղակից մի շարք այլ լեզուներով ևս, ինչպես իտալերեն, իսպաներեն, քրդերեն և այլն: Մեր բազմալեզվագետ լեզվաբանը, սակայն, որպես արևմտահայ, համեմատաբար ավելի թույլ կապեր ուներ սլավոնական լեզուների, այդ թվում և ռուսերենի հետ և մանավանդ ոչ մի նախապատրաստություն չունեի իրեն արդեն ծանոթ լեզուներից քերականա-

կան կառուցվածքով միանգամայն տարբերվող կովկասյան, իրև-
րա-կովկասյան լեզուների, այդ թվում նաև վրացերենի բնագավա-
ռում համարձակորեն գիտահետազոտական աշխատանքներ ծա-
վալելու Սրան ավելանում էր և այն, որ նա, դարձյալ արևմտա-
հայ լինելու հետևանքով, արևմտահայի իր ականջով հաճախ դժ-
վարանում է լսողությամբ տարբերել նույնիսկ հայ բարբառների
խուլ և ձայնեղ պայթականները (սլ-բ, կ-գ, ա-դ և այլն) և բար-
բառագրական աշխատանքների ընթացքում հարցնում էր սա բն-
բանի՞ բ-ն է, րե՞ պարանի պ-ն։ Այստեղից հեշտ է եղրակացնել,
թե որքան դժվար էր Աճառյանի համար տարբերել անժանոթ լե-
զուների, օրինակ լազերենի և վրացերենի, անժանոթ բառերի հընչ-
յունական համակարգին տիրապետելը։ Եվ եթե Աճառյանը, չնա-
յած այս դժվարությանը՝ այնուամենայնիվ կարողացավ տակավին
ուսանողական տարիներում ուսումնասիրել մինչ այդ իրեն միան-
գամայն անժանոթ լազերենը և կազմել այդ լեզվի առաջին քերա-
կանությունը, որ լույս տեսավ 1898 թ., ֆրանսերեն լեզվով, ապա
այդ պետք է բացատրել նրա լեզվաբանական բնածին տաղանդով,
նրա անցած լեզվաբանական կատարյալ դպրոցով (Մեյե, Հյուր-
շման), ինչպես և նրանով, որ իր ուսումնառության տարիներին
Աճառյանը, առաջինը լինելով հայ լեզվաբանների մեջ, ղբաղվել էր
փորձառական հնչյունաբանությամբ ուսումնասիրությունների կա-
տարելով այսօրվա ձայնագիր մեքենաների նախատիպը հանդի-
սացող Ռուսլոյի անիվով։

Այս ֆոնի վրա չի կարող դարմանալի չթվալ, որ Աճառյանը
հայ-վրացական բանասիրության գծով իր ուսումնասիրություն-
ները սկսել է հենց հնչյունաբանության թեմայով՝ «Ձայնաբանու-
թյուն վրացերեն հայերենից փոխառյալ բառերի» խորագրով իր
ծավալուն և այն ժամանակի համար ստանալի աշխատությամբ, որ
դրեց Ստրասբուրգում և լույս ընծայեց 1898 թվին էջմիածնի «Արա-
րատ» ամսագրում։

Հ. Աճառյանի այդ աշխատությամբ հայագիտության մեջ բաց-
վեց մի նոր ասպարեզ՝ հայ-վրացական բանասիրության բնագա-
վառը, որի հիմքը Ռուսաստանում դրել էին Կայսերական ակա-
դեմիայի ակադեմիկոս ֆրանսիացի Մարի Բրոսսեն, պրոֆ. Քերովբե
Պատկանյանը, պրոֆ. Յադարելին, և որը, որպես բանասիրական
ինքնուրույն դպրոց, ձևավորեց ակադեմիկոս Նիկ. Մառը։ Հետա-
գայում հայ-վրացական բանասիրության վրացական ճյուղը արդ-
յունավետ կերպով զարգացրին ու առաջ տարան Մառի աշակերտ-

ների փայլուն պլեադայի ներկայացուցիչներ Զավախիշվիլին, Ղիփշիձեն, Յուստինե Աբուլաձեն, Շանիձեն, Մելիքսեթ-բեկը և սրանց աշակերտները: 1918 թ. Թբիլիսիի համալսարանի հիմնադրման օրից հայագիտությանը այդ ուսումնական բարձրագույն դպրոցում գրավեց իր պատշաճ տեղը և Թբիլիսիի համալսարանը դարձավ հայագիտության պատկառելի գիտական օջախ, որտեղ աճեցին և ստեղծագործեցին հայ-վրացական, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ վրացա-հայկական բանասիրության նորանոր սերունդներ, որոնց մեջ հատկապես արժե նշել այդ բնագավառի մեծ երախտավոր պրոֆ. Խլիա Աբուլաձեի անունը: Հայ-վրացական բանասիրության հայկական ճյուղը, դժբախտաբար, նույն չափով չզարգացավ, և մեր կարևոր խնդիրներից մեկը պետք է լինի այն հասցնել արդի գիտության պահանջների մակարդակին: Այս ֆոնի վրա առավել արժեք են ստանում Աճառյանի աշխատանքները հայ-վրացական բանասիրության բնագավառում՝ հնչյունաբանության, ստուգաբանության և բառարանագիտության հարցերի ուղղությամբ: Այս տեսակետից հատկապես հետաքրքրական է Աճառյանի վերը արդեն հիշատակված «Ձայնաբանություն վրացերեն հայերենից փոխառյալ բառերի» աշխատությունը, որ այսուհետև համառոտ կանվանենք «Ձայնաբանություն»:

Այստեղ անմիջապես հարկ կա նշելու, որ Աճառյանի «Ձայնաբանությունը» դրված է եվրոպական, ռուսական և արտասահմանյան հայագիտության ռոմանտիզմի դարաշրջանում, երբ հայերենում և վրացերենում առկա իրանական, հունական և այլ ծագում ունեցող ընդհանուր բառերը դիտվում էին կամ որպես ուղղակի հայերեն, կամ լավագույն դեպքում, որպես հայերենի միջոցով վրացերենին անցած բառեր (Մ. Բրոսսե, Ցագարելի, Ն. Մալև և այլք):

Հ. Աճառյանի այդ աշխատության ոգու վրա առանձնապես մեծ է եղել վրացի խոշոր գիտնական բառարանագիր Դավիթ Չուբինովի (Չուբինաշվիլու) ազդեցությունը, որը իրեն նախորդած Սուխան-Սաբա Օրբելիանիի և իր հորեղբայր Նիկո Չուբինովի (Չուբինաշվիլու) օրինակով աշխատում էր որքան կարելի է շատ վրացերեն բառեր կապել հայերենի հետ, համարել փոխառություն հայերենից: Դավիթ Չուբինաշվիլին իր բառարանում այդպիսին է համարում 800—900 բառ, որոնց հիման վրա էլ Աճառյանը կատարել է իր ձայնաբանական ուսումնասիրությունը, թեև նրանց մի պատկառելի մասը կամ հայերեն չէ, կամ հայերենից չի անցել վրացերենին հենց ըստ Աճառյանի հավաստման:

Հետազայում «Հայոց լեզվի պատմության» մեջ հայ-վրացական լեզվական հարաբերություններին նվիրված գլուխներում (մասն առաջին, էջ 202—217, մասն երկրորդ, էջ 218—225) Աճառյանը գիտնականին հատուկ օբյեկտիվությամբ և մասնագետին հատուկ ջերմեռանդությամբ աշխատում է ստուգաբանական ճշգրտումներ կատարել՝ աստիճանաբար նվազեցնելով հայերենից վրացերենին անցած բառերի քանակը և, մյուս կողմից, ջանքեր է թափում գտնելու և ստուգաբանորեն հավաստելու այն բոլոր բառերը, որ վրացերենից են անցել հայերենին։ Այդ աշխատության մեջ նա հայ-վրացական հարաբերությունների, այդ թվում և հայոց ու վրաց լեզուների մասին խոսում է հղբայրության, բարեկամության և հավասարության ջատագովումով։ Այստեղ ի միջի այլոց կարդում ենք. «Ջափաղանց մեծ են ամեն տեսակի այն կապերը, որ այս երեք աղգերն ու երկրները՝ կապում էին իրար...։ Հայաստանի հյուսիսային գավառների բնակիչները իրենց իշխաններով միասին դիմում էին դեպի Վրաստան։ Ընդհանրապես վրաց թագավորները և հատկապես Դավիթ Բ՝ մեծ սիրով ընդունեց գաղթողներին, հայ իշխաններին ու զորավարներին պաշտոններ տվից և իր բանակը հայ ղինվորներով ստվարացրեց...։ Օսմանցոց ժամանակ Վրաստանը Հայաստանի պես տաճկական և պարսկական հակամարտության զոհ դարձավ, մինչև ռուսական տիրապետությունը...։ Հայ վրացական հարաբերությունների այս համառոտ ամփոփումից երևում է, որ հայերը վրաց հետ սերտ հարաբերության մեջ են եղել 2100 տարի»²։

Այս հատորի մեջ Աճառյանը իր գրքի 1-ին մասում հիմնավորած 59 հնագույն փոխառություններին, որ ինքը ներկայացնում է որպես կովկասյան լեզուներից և վրացերենից հայերենին անցած բառեր, ավելացնում է ևս 54 նոր բառեր, որ, ինչպես ինքն է գրում, հայերենը պետք է վերառած լինի վրացերենից ավելի ուշ շրջաններում³։

Ով ծանոթ է Աճառյանի «Արմատական բառարանին», նկատած կլինի, որ Աճառյանը տասնյակ դեպքերում բառավիճում է վրացերեն բառերի իր հիմնական և համարյա միակ աղբյուր հանդիսացող վրացերեն-ֆրանսերեն-ռուսերեն բառարանի հեղինակ

¹ Այսինքն՝ Հայաստանը, Վրաստանը և Աղվանքը (Գ. Սևակ)։

² Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, Երևան, 1951, էջ 218—221։

³ Նույն տեղը, էջ 222։

Դավիթ Չուբինաշվիլու և նրա խմբագիր ակադ. Բրոսսեի հետ և նրանց կողմից հայերենից վրացերենին անցած համարվող շատ բառեր համարում է, ընդհակառակն, վրացերենից հայերենին անցած:

Այժմ մենք ընդհուպ հասանք հայ-վրացական բանասիրության մեջ Աճառյանի երախայրիքը հանդիսացող «Ձայնաբանություն վրացերեն հայերենից անցած փոխառյալ բառերի» աշխատության վերլուծման անհրաժեշտությունը:

Բայց դրանից առաջ անհրաժեշտ է ծանոթանալ Չուբինաշվիլու վերը նշված բառարանին, քանի որ, ինչպես հայտնի է, Աճառյանը վրացերեն չգիտեր և նրա վերլուծած մոտ 900 հայերեն-վրացերեն բառերը իրենց համադրություններով քաղված են հիմնականում այդ բառարանից:

Դավիթ Չուբինաշվիլին (Չուբինով) 19-րդ դարակեսի պետերբուրգյան ակադեմիական միջավայրի ականավոր դեմքերից մեկն էր և բարձր էր գնահատվում իր կազմած վրացերեն-ֆրանսերեն-ռուսերեն (1840 թ.), ինչպես նաև ավելի ուշ հրատարակած վրացերեն-ռուսերեն բառարաններով: Շարունակելով վրացական բառարանագրության՝ Սուլխան-Սաբա Օրբելիանու և իր հորեղբայր Նիկո Չուբինաշվիլու հարուստ ավանդույթները և առաջնորդվելով ռուսական ակադեմիական բառարանագրության պահանջներով՝ նա հրապարակ հանեց իր վրացերեն-ֆրանսերեն-ռուսերեն ծավալուն բառարանը, որը ընդգրկում է 35,000 վրացերեն բառ՝ ֆրանսերեն և ռուսերեն թարգմանություններով և առատ բառակապակցություններով (754 մեծագիր էջ):

Չուբինաշվիլու բառարանը, սակայն, ոչ միայն երեքլեզվյան թարգմանական բառարան է, այլև բազմալեզվյան ստուգաբանական բառարան: Բառարանի բառերի կեսից ավելին՝ 18,000 բառ օժտված է արաբական, թուրքական, պարսկական, հայկական, ինչպես նաև հունական ու լատինական ստուգաբանություններով: Երաքանչյուր բառի կողքին թարգմանությունից առաջ համապատասխան ժողովուրդների գրերով մեջ է բերված այն բառը, որը փոխ է առնվել վրացերենում, ըստ որում հայկական ստուգաբանությունները ներկայացրել է բառարանի խմբագիր ակադ. Մարի Բրոսսեն, ինչպես ինքն է խոստովանում առաջաբանի մեջ:

Այստեղ հարկ է նշել, որ ակադ. Բրոսսեն համեմատական լեզվաբանության մանկության այդ շրջանում հակված էր Բուպիլի առաջ քաշած այն սխալ տեսակետին, թե վրացերենը ցեղակից է

հնդեվրոպական լեզուներին, ուստի և վրացերենի այն բառերը, որոնք ընդհանուր են նաև պարսկերենին ու հայերենին, այդ ցեղակցությունից բխող ընդհանրության արդյունք են: Քառարանի առաջաբանում Բրոսսեն դրում է. «Ինչ վերաբերում է արաբերեն և թուրքերեն լեզուների ստուգաբանությանը, ապա գա չի ապացուցում ոչ մի ցեղակցություն վրաց լեզվի հետ, մինչդեռ հնդկական արմատի լեզուների հետ նրա ցեղակցությունը դիտում եմ որպես միանգամայն ապացուցված»: Պարզ է, որ քառարանի լույս ընծայվելուց 58 տարի հետո, Մեյերին և Հյուբշմանին աշակերտած Աճառյանը չէր կարող իբրև ճշմարտություն ընդունել Բրոսսեի այդ տեսակետը, ուստի և այն բոլոր բառերը, որ կան վրացերենում և ընդհանուր են նաև պարսկերենին ու հայերենին, իրավամբ համարում էր փոխառություն վերջիններից: Ըստ որում, ի տարբերություն Զուբինովի և Բրոսսեի, Աճառյանը չի ընդունում ոչ մի ցեղակցություն վրացերենի և «հնդկական արմատի» լեզուների, այսինքն հնդեվրոպական լեզուների միջև, ուստի և այն բառերը, որ ընդհանուր են վրացերենին և պարսկերենին ու հայերենին, համարում է սոսկ փոխառություններ: Այն հարցին, թե այդ փոխառությունները պարսկերենի՞ց, թե՞ հայերենից են անցել վրացերենին, Աճառյանը պատասխանում է հետևյալ կերպ. «Վրաստանը շրջապատված լինելով Սև և Կասպից ծովերով և Կովկասյան լեռնաշղթայով, հին ժամանակներում նրա հարաբերությունները պարսիկների, ասորիների, ավելի ուշ արաբների, թերևս նաև հույների հետ կատարվում էին Հայաստանի միջոցով. ուստի բնական է ենթադրել, թե այն օտար բառերը, որ վրացիները փոխ են առել պարսկերենից, ասորերենից, արաբերենից և հունարենից, գոնե մեծ մասով փոխառյալ են ուղղակի հայերենից»⁴: Այդ կարծիքը հավանական է համարում նաև Ա. Մեյերն: Նույնիսկ հայերենի դերը թերագնահատող Միշել Ռյաբինինը, ինչպես հավաստում է Աճառյանը, խոստովանում է, որ Հայաստանը կատարել է թրակական գործունյա միջնորդի դեր հարավից եկած բոլոր նորությունների համար»⁵: Հարավից վրացերենին անցած փոխառությունների մեջ հայոց լեզվի՝ միջնորդի դեր կատարելու դրույթը, մանավանդ հնագույն շրջանների վերաբերյալ, նա հաստատում էր, ի միջի այլոց, նաև նրանով, որ «շատ բառեր, որ հայը վերցրել է օտարներից և

4 Հ. Աճառյան, Զայնաբանություն:

5 Նույն տեղը:

իր ձայնական օրենքների համեմատ փոփոխությունների ենթարկել, ճիշտ նույն փոփոխություններով գտնվում են վրացերենի մեջ. օրինակ՝ զմբուխտ, գանձ, աղամանդ, ակառն, անդերձ, բադեն, բազմակ և այլն. վրացերեն զմբուխտի, գանձի, աղամանդի, ակառա, անդերձի, բադենի, բազմակի և այլն: Սրանք արդեն համոզիչ փաստեր են» — եզրակացնում է Աճառյանը: Ի պատիվ Աճառյանի, սակայն պետք է ընդգծենք, որ նա զգուշացավ իր դրույթը բացարձակ համարելուց և հենց այդ առաջին ուսումնասիրության մեջ որոշ վերապահումների տեղ թողեց: Այսպես, նույն հոգվածում նա գրել է. «Դժվար է մի հզոր փաստ առաջ բերել՝ իբրև ապացույց բոլոր այսպիսի փոխառությունների», կամ՝ «Կան նաև մի քանի բառեր, որոնց համար դժվար է ասել թե վրացերենը հայերենից է վերցրել, նույն իրավունքով կարելի է հակառակը պնդել» և այլն: Այսպիսով, Աճառյանը նշում է հայ-վրացական փոխառությունների հարցը մանրակրկիտ և օբյեկտիվ ուսումնասիրության ենթարկելու անհրաժեշտությունը: Զուգահեռով և Կլապրոթի բառարաններից քաղելով հայերենի և վրացերենի մեջ ընդհանուր բառերը, թվով ինն հարյուր, և արձանագրելով, որ «մինչև այժմ ոչ մի գիտական աշխատություն չի պատրաստված այս փոխառյալ բառերի մասին ոչ մեր ազգային, ոչ վրացի և ոչ էլ օտար լեզվաբանների կողմից» հենց այդ ուսումնասիրության մեջ էլ հիմք է դնում այդ ընդհանուր բառերի կամ փոխառությունների անկողմնակալ վերլուծությանը՝ գլխավորապես հնչյունաբանական-համեմատական մեթոդով: Աճառյանը նկարագրում է այդ ընդհանուր բառերի հայերեն և վրացերեն ձևերի բոլոր ձայնավորների և բաղաձայնների հնչյունական համապատասխանությունները, բացահայտում նրանց օրինաչափությունները և հանգում համապատասխան հնչյունական օրենքների: Հիշենք այդ օրենքներից մի քանիսը.

1. Հայերեն համը ը-ի տառադարձության օրենքը, ըստ որի բաղաձայնների կուտակում սիրող. վրաց լեզուն, որի համար սովորական է մեկ վանկի մեջ նույնիսկ 3-ից շորս և՛ավել բաղաձայնների կուտակում, հայերենից փոխառյալ բառերի մեջ աշխատում է խուսափել նույնիսկ երկու բաղաձայնի կուտակումից և շունենալով ը հնչյունը՝ այդ համը ը-ի փոխարեն բառամիջում ավելացնում է որևէ ձայնավոր, մեծ մասամբ ի կամ ու, օրինակ՝ հայերեն գըրավ, նըծաբ, նըբէա, մըշակ, վըց. գիրաօ, նիծաբի, նուրիա, մուշակի և այլն:

2. Բառի մեջ կրկնվող նույն ձայնավորներից մեկի տարնմա-

նեցման օրենքը, ըստ որի հայերեն մագաղաթ, կաղանդ դարձել են վրց. մագալիթի, կալենդի և այլն:

3. Ձայնավոր վերջավորության օրենքը, որ Աճառյանը անվաճում է «վրացի վերջատառ», ըստ որի փոխառությունների մեջ վրացերենում անպայման ավելանում է մի ձայնավոր վերջավորություն, մեծ մասամբ ի, օրինակ՝ հայ. ավար, դրոշ, կոն, վեգ, տապակ, վրց. ավար-ի, դրոշ-ա (նաև՝ դրոշ-ի՝ այլ իմաստավորմամբ), կոնի-ի, վեդ-ի և այլն. հմմտ. նաև բեվր-ի (հայ. բեր>բիր), բլարշ-ի (հայ. բաղարշ), բիծ-ի (հայ. պիղծ), բիլիկ-ի (հայ. բիլիկ), բորոտ-ի (հայ. բորոտ), փալոցի (հայ. փողոց), ծալկոտ-ի (հայ. ծաղկոտ), դրոշ-ա, դրոշ-ի (հայ. դրոշ), բօր-ի կամ բօվր-ի (հայ. բոռ) և այլն: Այս օրենքը կարևոր նշանակություն ունի այն իմաստով, որ համարյա առանց բացառության ճիշտ կերպով կարող է կողմնորոշել, թե հայ-վրացական ընդհանուր բառերից ո՞րն է որի՞ց փոխառյալ, օրինակ խաշի/խաշ, վեգի/վեգ, կոճի/կոճ, բայց՝ կօճի/կոճի, կուդի/կուդի և այլն:

4. Ձևափոխությունների օրենքը, ըստ որի բառի վերջավորության փոփոխությամբ վրացերենում առաջ է դալիս համապատասխան բառի նոր իմաստավորում, օրինակ՝ հայ. կոն, վրց. կօնի նույն իմաստով, բայց կօնա նշանակում է «պղպեղ» (հայ. կսն համեմունքը). այդպես են նաև վերը նշված դրոշա (հայ. դրոշ) և դրոշի, որ իմաստավորվել է որպես «կուռք»: Այդպես է նաև վրց. տաբակի = հայ. տապակ և վրց. տաբակա, որ նշանակում է տապակած միս և գործածվում է հայերեն բարբառներում ու մտել է ռուսերենի մեջ որպես խոհարարական տերմին, օրինակ՝ пыплагъ табака: Աճառյանի զգուշավորությունը և անաչառությունը հայ-վրացական փոխառությունների հայկական կամ վրացական աղբյուրը բացահայտելու և համապատասխան ստուգաբանությունները գիտականորեն հաստատված համարելու հարցում առավել ամրապնդվում և հետևողական են դառնում Արմատական բառարանում: Այստեղ կրկին անգամ անդրադառնալով հայերեն բառարմատների ստուգաբանությանը՝ նա մեկիկ-մեկիկ վերստուգում է հայ-վրացական ընդհանուր բառերի, գլխավորապես հայերենից վրացերենին անցած այն 900 բառերի ճշտությունը, որոնց մասին նա արդեն խոսել էր իր «Ձայնաբանության» մեջ: Իր գործունեության այս արդեն հասուն շրջանում Աճառյանը մասամբ վերանայում է իր տված նախորդ ստուգաբանությունները և բանավիճում Բրոսսեի և Զուբինովի հետ՝ մերժելով վրացերեն մի շարք բառերի

նրանց տված հայկական ստուգարանությունները, վրացերեն մի
 շարք բառերի հայկական ստուգարանությունները մերժելու այդ
 աշխատանքը ավելի ուշ նա շարունակում է նաև իր «Հայոց լեզվի
 պատմություն» մեջ, որի առաջին մասում հատուկ դուրս է հատ-
 կացնում «Հայաստանի այլ բնիկների և կովկասյանների ազդեցու-
 թյունը հայերենի վրա» և երկրորդ մասում՝ «վրացերենի ազդեցու-
 թյունը հայերենի վրա» խորագրերով: Այստեղ նա անհրաժեշտ է
 համարում ստուգել հայ-վրացերեն ընդհանուր բառերի փոխատու
 աղբյուրը: Նա գրում է. «Այն բառերը, որ հասարակաց են հայե-
 րենի և վրացերենի կամ ուրիշ կովկասյան որևէ լեզվի, թվով 900
 հատ են: Այս բառերի մի մասը, և անշուշտ մեծ մասը, վրացերենը
 և մյուս կովկասյան լեզուները փոխ են առել հայերենից... բայց
 անուրանալի է, որ հնագույն շրջանում հայերն էլ ունեցել են փո-
 խառություններ, թե վրացերենից և թե կովկասյան մյուս լեզու-
 ներից: Լեզվաբանների գործը պիտի լինի մաղել այդ 900 բառերը
 և որոշել ու հաստատել, թե դրանցից որոնք փոխառություն են
 հայերենից և որոնք ընդհակառակը կովկասյաններից անցել են
 հայերենի»⁶: Այստեղ Աճառյանը ընդհանրացման կարգով նշում է
 յոթ կանոն, որոնց միջոցով կարելի է լինի որոշակի պնդել այս
 կամ այն բառի հայերենից վրացերենին անցնելու կամ վրացերե-
 նից հայերենին անցնելու պարագան: Այս հատորի մեջ, առաջնորդ-
 վելով իր ներկայացրած կանոններով և մեթոդով՝ Աճառյանը տա-
 լիս է 59 բառի ցուցակ, որոնք նրա կարծիքով հայերենի հնագույն
 փոխառություններն են կովկասյան լեզուներից և վրացերենից⁷:
 Նույն աշխատության 2-րդ մասում, կրկին անգամ անդրադառնա-
 լով վրացերենի ազդեցությանը հայերենի վրա՝ Աճառյանը լրացու-
 ցիչ կերպով ներկայացնում է նոր և նորագույն շրջանում վրացերե-
 նից հայերենին անցած 54 բառի նոր ցանկ ևս: Այս ցանկերի մեջ
 կարևորը ոչ այնքան առաջարկված ստուգարանությունների ճշտու-
 թյունն է, որքան գիտական անաչառության և օբյեկտիվության այն
 մեթոդը, որով առաջնորդվելով Աճառյանը աշխատում է որքան կա-
 րելի է շատ փոխառություններ գտնել հայերենի մեջ վրացերենից,
 եթե կարելի է այսպես ասել՝ ի վնաս հայերենի «հեղինակության»:
 Ավելին, Աճառյանը նույնիսկ ուրախանում է, երբ նրան հաջող-
 վում է վրացերենի ազդեցության մի նոր, թեկուզ ամենափոքր

6 Ն. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 1-ին մաս, Երևան, 1941, էջ 209,
 7 Նույն տեղը, էջ 206—210:

հետք գտնել հայերենում: Այսպես, վրացերենից հայերենի թարգմանված մի գրքի մեջ (Պատմություն վրաց) մեկ անգամ գործածված է սեմփոքի բառը «հիվանդություն» իմաստով: Այդ բառը իր Արմատական բառարանի մեջ Աճառյանը բացատրել էր որպես հունարեն բառ (συνφορτί), որ համապատասխանում է և՛ ձևով, և՛ իմաստով: Վրացի հայագետ Իլիա Աբուլաձեն հետազայում ցույց տվեց, որ սեմփոքի ձևը սխալ է, որ առաջացել է վրացերեն բնագրի սենի մուցլիսա (= փորի ցավ) անճիշտ թարգմանությունից. պետք է լիներ ցավ փորի, բայց թարգմանիչը չհասկանալով կամ սխալ կարդալով վրացերեն բնագրի այդ մասը՝ թարգմանել է հունարենի սեմփոքի ձևով, որը, սակայն պետք է լիներ սենփոքի: Այստեղից հետևում է, որ հայերենի մեջ սեմփոքի պետք է ուղղել սեն փոքի ձևով, վերականգնել վրացերենի սեն բառը ցավ իմաստով և համարել փոխառություն վրացերենից՝ չնայած այն բանին, որ հայերեն թարգմանության մեջ սեն բառը չի եղել և չկա: Այնուամենայնիվ նշանակալից է այն, թե ինչպիսի ուրախությամբ է Աճառյանը ընդունում վաղամեռիկ հայագետ Աբուլաձեի այդ ճշտումը: Աճառյանը գրում է. «Սեն բառը (ցավ իմաստով) մի անգամ գործածված է Պատմություն վրաց» գրքում, էջ 108 սեմփոքի ձևով: Իմ Արմատական բառարանում մեկնել եմ իբր հունարեն συνφορτί աղանդան հիվանդությունների հավաքում»:

Վրացի երիտասարդ գիտնական սիրելի Ի. Աբուլաձեն գտավ, որ ախալ է այս համեմատությունը, վրացերեն բնագիրը ունի սենի մուցլիսա «փորի ցավ», որից հետևում է, որ հայ բառն էլ պետք է ուղղել սեն փոքի, որով սեն դառնում է վրացերենից փոխառյալ բառ⁸: Իրականությունն այն է, որ վրացերենից թարգմանողը չի հասկացել սեն վրց. բառի իմաստը (սցավ) և թողել է առանց թարգմանության՝ միացնելով հաջորդ փոքի բառին (սեմփոքի), այս «բառն» էլ նման լինելով հունարեն սեմփորի բառին՝ հայերեն թարգմանության մեջ այդպես էլ դրվել է՝ սեմփոքի: Այսպիսով, հայերենում ոչ թարգմանիչը և ոչ էլ գրիչը սեն բառ չեն գործածել, հետևաբար հայերենը սեն բառ չունի, ուրեմն և նա փոխառություն չի լինել չի կարող: Ստացվում է Եզնիկ Կողբացու մի սրախոսության նման բան. «Չէրն չէին վասն չէին յաշտ առնէր»:

Այս դեպքը մի ավելորդ անգամ ապացուցում է, թե որքան էր Աճառյանը ճգնում սրբեկտիվորեն չեզոք ու անաչառ մնալ հայ-վրացական ստուգա-

8 Զ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, 2-րդ մաս, էջ 225:

բանութիւնների հարցում, որքան հեռու էր նա ազգային սնափա-
ռութիւնից ու միակողմանիութիւնից:

Վերջում, «քնարական շեղման» կարգով, ցանկանում եմ նշել
իմ ամենասիրելի ուսուցիչ Հրաչյա Աճառյանի՝ որպէս մարդու և
գիտնականի ամենամեծ առաքինութիւններից մեկը՝ համեստու-
թիւնը: Մինչև իր կյանքի վերջին օրը գլուխը կախ նա համառորեն
աշխատում էր, ոչ ոքի չէր նախանձում, ոչ մի շափով չէր հպար-
տանում իր գիտական կոչումներով ու աստիճաններով և համա-
ժողովրդական ու համաշխարհային ճանաչմամբ: Մինչև իր միծ
ուսուցիչ Մեյքի մահը ամեն մի նոր ստուգաբանութիւն, ամեն մի
նոր դրույթ հրապարակելուց առաջ Աճառյանը դրանք ուղարկում
էր նրան՝ գիմում նրա խորհրդատւութեանը:

Եվ եթե Աճառյանը մեկ-մեկ հպարտութիւն էր դրսևորում,
ապա այդ արտահայտւում էր նրանով, որ իրար վրա շարելով իր
տպագիր ու ձեռագիր աշխատութիւնները՝ կանգնում էր այդ աշ-
տարակի կողքին և մանկորեն անկեղծ հայտարարում. «Տեսե՛ք, իմ
գրած գրքերի աշտարակը հասնում է իմ հասակին»: Աճառյանի
հատորների այդ աշտարակը մնաց և մնում է որպէս հավերժ կեն-
դանի հուշարձան այն մեծ մարդու և մեծ գիտնականի, որ ճա-
նաչված է Հրաչյա Աճառյան համեստ անունով: